

Lucia, lussi och lussebrud – Lilits metamorfoser

Av

Katarina Ek-Nilsson

Är Lucia en ljusgestalt eller en ond demon?

Eller rentav en feministisk förebild?

Lucia ("den lysande" på latin) betraktas idag allmänt som en ljusbärerska, som förebådar den annalkande julen men också vändningen mot ljusare tider. Luciafirande med en Lucia i form av en ljusklädd kvinnogestalt som kommer med förplägnad och sång tidigt på morgonen den 13 december är en tradition som ursprungligen uppkom i herrgårdsmiljö i början av 1800-talet och som breddade ut sig under 1800-talet framför allt i Vänerlandskapen. Den traditionen hör samman med den tyska Christkindlein-traditionen, som gick ut på att en flicka fick bära tända ljus i håret. Ljusen skulle föreställa Jesusbarnets gloria.

Lucias religionshistoriska anknytning handlar om helgonet Lucia, född på 200-talet e Kr i Syrakusa. Lucia gav enligt berättelsen om henne redan som barn ett kyskhetslöfte till Gud. För sin kristna tro, och för sitt kyskhetslöfte vilket innebar att hon vägrade att gifta sig med den mäktige man som hon blivit bortlovad till, blev Lucia torterad och dödad. Legenderna berättar också att en ung hednisk man blev förälskad i Lucias ovanligt vackra ögon, varpå hon rev ut dem och sände dem till mannen. Som kanoniserad är Lucia skyddshelgon för blinda, för sjuka barn, sjöfarare och för många andra grupper.

I svensk tradition är Lucia inte bara en ljusgestalt som "kommer till er med stor ära", en bild av den goda kvinnligheten, förebådande ljuset och Kristi födelse. Natten före 13 december var enligt den julianska kalendern årets längsta och mörkaste. På grund av den långa natten var det en utbredd uppfattning att alla på morgonen borde äta ordentligt, ända upp till sju frukostar, och detta gällde såväl människor som djur.

Folkminnesmaterialet¹ berättar om hur Lucianatten ansågs som en farlig natt då onda krafter härjade. Det var en natt då egendomliga saker kunde inträffa. Djuren talade med varandra. Lussegubben vandrade runt och ställde till besvär, ibland upprepande sin ramsa "Lussenatt i natt, klabbedask!" Han kunde exempelvis få kvarnar att stanna, om nu någon var övermodig nog att försöka mala under Lucianatten. Den som ställde till med bak eller brygd fick räkna med att få allt förstört, och annat arbete borde också undvikas. För att undvika att drabbas av onda makters gärningar måste man skydda sig. Ett sätt var att sticka in en kniv i stallväggen så att inte "elaka kärringar" kunde stjäla "modet" ur hästarna. För barnen var Lucianatten också en farlig natt, eftersom de kunde bli jagade med ris av Lusse, och för alla gällde att det var säkrast att hålla sig hemma i stillhet.

De onda varelserna som ställde till allehanda ofog under Lucianatten var av både manligt och kvinnligt kön. Här finns lussegubben, Lucifer och Horn-Per, men också elaka kärringar, Lucia och Lussi. Den sistnämnda beskrivs som en gammal häxa.

Lucianatten var, liksom andra tidpunkter på året, såsom nyår och midsommar, vilka betraktades som vändpunkter, övergångar från en period till en annan, en lämplig natt att få veta en del om sin framtid.

Lucia den blida
Skall låta mig veta
Vars maka jag skall bliva
Vars namn jag skall bära
Vars kärestas namn jag skall heta

Versen står i en uppteckning från Östergötland, men det är en geografiskt utbredd föreställning att drömmar under Lucianatten gav besked om den tillkommande, efter intagande av särskild salt föda. Den tillkommande ska då komma med något att dricka i drömmen.

Lucia och Lusse har, förmodligen tack vare ordlikheten, förknippats med löss. "På lussemorgonen skulle lussekärringen strö ut löss" uppges det exempelvis i en

¹ Jag utgår här helt från det folkminnesmaterial som finns i Nordiska museets arkiv.

uppteckning från Dalsland. Den som kom sist upp ur sängen på Luciamorgonen kallades för "lusa" eller "lusselort".

I flera uppteckningar² beskrivs Luciakvällen som en kväll för ungdomliga upptåg med utklädsel, på sätt som påminner om Staffansgång på annandag jul. Utklädsel med gamla kläder, svartmålning i ansiktet, kringgång i gårdarna och ymnigt alkoholintag hör till bilden.³ Från Malung berättas om utklädning i gamla getskinn och att man hängde en halmkärve runt halsen medan man tiggde fläskbitar under rundvandringen.

Luciafirandet har alltså många bottnar, och det firande vi är vana vid idag har ingen riktigt lång tradition. Däremot är, som vi ska se, Luciagestalten väl förankrad i den svenska folktraditionen. Vilken sorts kvinnlighet representerar då Lucia?

I ett stort antal uppteckningar uppges Lucia vara Adams första hustru, den kvinna som han hade före Eva. En utbredd uppfattning som kommer till uttryck i uppteckningarna är att Lucia, liksom Adam, skapades av jord och inte, som Eva, av ett av Adams revben.

Lucia var en ljusskygg och, enligt många uppteckningar, farlig varelse. Hon kunde inta skepnad av rovfågel, som ville äta upp barnen.

Så här berättas om Lucia i en uppteckning 1914 från Bjuråker i Hälsingland:

Eva vardt gjord af ett refben men Lucia Adams första hustru af jord....Jag har funderat ut, att hon kommit i lag med de underjordiska, efter som intet hörts om henne, och hon inte finns i bibeln. Dom säger, att det finns i kyrkan en annan bibel, så har jag hört språkas och uti den boken skulle det talas om de underjordiska som va förr den kristna läran.

Uppfattningen att Lucia var Adams första hustru är vitt utbredd i det svenska folkminnesmaterialet. Det genomgående är att hon uppges ha många barn, och att det är hennes barn som är de underjordiska, de osynliga, Lucifers släkte. I några

² I Nordiska museets uppteckningsmaterial finns dessa uppgifter från Småland, Västergötland, Bohuslän och Dalarna.

³ Bortsett från alkoholintaget deltog denna författare i sådan kringgång i slutet av 50-talet i nordvästra Småland.

berättelser sägs att hon skämdes för sina många trasiga och smutsiga barn och därför gömde undan dem för vår Herre eller för Frälsaren, varpå de förblev osynliga.

Utdrag från en uppteckning från Medelpad förtjänar att återges i detta sammanhang:

Långt tillbaka i tiden fanns en kvinna, som hette Lucia. Hon hade fjorton barn. Nu skämdes hon för att hon hade så många, och därför gömde hon sju av dem i "vedommen" (vedugnen, min anm) för att ingen skulle få se dem. Då ställde Gud det så att de för all framtid blev osynliga – de och deras efterkommande. Detta är "de underjordiske" eller "Lucias släkte", ha de gamla sagt.

Som en underliggande ton i berättelserna om Lucia löper uppfattningen om henne som sexuellt överaktiv och okristlig. I en uppteckning från Jämtland är det Jesus som straffar Lucia:

Jorbyggarna härstamma från Lucia, som levde på Kristi tid. Hon var en lättfärdig kvinna med många oäkta barn. En dag kom hon till Kristus. Han frågade huru många barn hon hade. Hon svarade att hon ej hade några. Då sade Jesus att hon och hennes avkomma skulle få vara här på jorden i osynlig måtto intill tidens slut till straff för hennes fräckhet att ljuga för honom, som var Guds son och visste allt.

1908 skrev den kände folklivsupptecknaren Levi Johansson i ett brev till Edvard Hammarstedt, intendent vid avdelningen för "folkkännedom" vid Nordiska museets arkiv, om ett intressant möte. Av formuleringen framgår att Levi Johansson är ivrig att berätta om vad han fått höra.

Jag måste skriva några rader i all hast. Saken är den, att jag nyligen varit till Stugun, en grannsocken... Där blev jag bekant med en bonde, som hette Hornej (Hornej, min anm) och var från en utby, Fisksjölandet. Vi kommo i samspråk och en del saker på folktrons

område. Kom jag så att omnämna Lucia. Även han hade hört talas om Adams första hustru, men han hade hört att hon skulle heta Lilit, vara rödhårig och elak alldeles bedrägligt, samt brunögd. Från henne lära alla som äro rödhåriga och brunögda härstamma, och dessa hava i regel stammoderns egenskaper. Detta hade han i sin barndom hört av en gammal gumma, som gick omkring i socknen och kardade ull. Hon skulle vara född på 1780-talet och heta Kerstin Moberg. Gubben gjorde ett mycket trovärdigt intryck på mig och vitsordades av alla som pålitlig.

Lilit förekommer såväl i judisk som i mesopotamisk tradition, som en kvinnlig nattdemon. Lilit söker upp barn, företrädesvis spädbarn.

Berättelsen om Lilit dyker först upp i en text som hör ihop med Gilgamesh-eposet, historien om kung Gilgamesh i Uruk. Dikten torde vara en av de allra äldsta bevarade litterära texterna, författad på sumeriska i kilskrift kring 2000 f. Kr. Egenartat nog känner man till namnet på författaren, Sin-leqe-unninni, men texten anses gå tillbaka på en äldre muntlig tradition.

Lilit omnämns här som ödslighetens jungfru, och det berättas om hur gudinnan Innanna hindras från att skörda Huppulu-trädet på grund av att Lilit, Zufågeln och en odödlig orm intagit det. Hjälten Gilgamesh besegrade ormen och drev fågeln på flykten, samt rev ner Lilits hus och körde iväg henne till ödsliga platser.

I Bibeln omnämns Lilit två gånger, båda i Gamla testamentet. I Jesaja 34:14 omnämns ett tillhåll för ökendjur, hyenor och gastar, och att också Lilit håller till där, och i Job 18 beskrivs olika fasor som väntar den som är gudlös. Till dessa fasor, som att ljuset slocknar, han fastnar i nät och snaror, huden förtärs av sjukdom, de onda vill sluka honom med mera, hör att "Lilit intar hans hem, svavel sprids över platsen där han bott".

Vi förstår således att Lilit var en farlig och ond varelse, såväl i berättelser från 1900-talets Jämtland, som i mesopotamiska berättelser och i judiska texter.

I judisk mytologi uppges Lilit som Adams första hustru, skapad av jord på samma sätt som Adam, karsk och olydig. Hon uppfattade sig som helt jämlik Adam och ville inte underordna sig honom. Adam och Lilit hamnade omedelbart i gräl med varandra,

bland annat i frågan om vem av dem som skulle ligga överst under samlagen. Till slut flög hon iväg. Hon har ju (precis som Lucia i svensk folktro) kunnat ta gestalt av en fågel. Adam klagade inför Gud, som för att hjälpa Adam sände tre änglar efter Lilit för att förmå henna komma tillbaka. Om Lilit återvände och underordnade sig Adam så skulle hon inte bli straffad för sin flykt, lovade änglarna. Lilit vägrade att återvända till Adam och blev därför straffad genom att få leva som en demon i öknen. Hon menade att hon blivit skapad för att skada spädbarn och därför har makt över gossebarn under åtta dagar efter födelsen och flickebarn under tjugotvå dagar. Lilit lovade dock att de barn som bar amuletter tillägnade änglarna skulle få leva.

Den här dramatiska berättelsen och den mest fullständiga bild som ges av Lilit återges i en tidigmedeltida text som tillskrivits Ben Sira, från någon gång mellan år 700 och 1000. Den mustiga texten, med bland annat grovt sexuellt innehåll, skriven på dels arameiska, dels hebreiska, överensstämmer i vissa delar med Talmud och dess innehåll har troligen mycket hög ålder.

Efter att Lilit hade lämnat Adam skapades Eva, för att Adam skulle slippa vara ensam. Att hon gjordes av Adams revben kan tolkas som ett uttryck för att hon blev en del av honom, och därmed mindre självständig.

Historien om Lilit som Adams första hustru, självständig, stark och envis, har i vår tid givit upphov till feministiska tolkningar och till att göra henne till en feministisk förebild. I New York ger en grupp judiska feminister sedan 1976 ut en tidskrift med namnet Lilit. Den beskriver sig som "Independent, Jewish & Frankly Feminist". Tidskriften hänvisar, för att förklara namnet, på sin hemsida (www.lilith.org) till den ovan nämnda texten Ben Siras alfabet:

In the Garden of Eden, long before the eating of the apple, the Holy One created the first human beings – a man named Adam, and a woman named Lilit. Lilit said, "We are equal because we are created from the same earth".

Lilit, eller Lilit, förekommer i många andra feministiska sajter. Stockholmsförfattaren Åsa Schwarz lanserar på sin hemsida boken "Och fjättra Lilit i kedjor", som kom ut

2005 och förefaller vara ett försök att koppla ihop Lilit-myten med häxprocesserna i Stockholm på 1600-talet.

Så vandrar alltså berättelsen om Lilit genom historien, från Gilgamesh för fyra tusen år sedan till svensk folktro på 1900-talet och till den feministiska kampen. Att "Lilit-berättelserna" i Sverige kopplas samman med Lucia, utan att förefalla ha något med det sicilianska helgonet att göra, kan ha många tänkbara förklaringar, exempelvis namnens ljudlighet, men det är en fråga jag inte har gått in på här. Inte heller har jag diskuterat hur Lilit-myten kommit in i svensk folktro.

Katarina Ek-Nilsson är fil. dr i etnologi och arkivchef vid Nordiska museet.